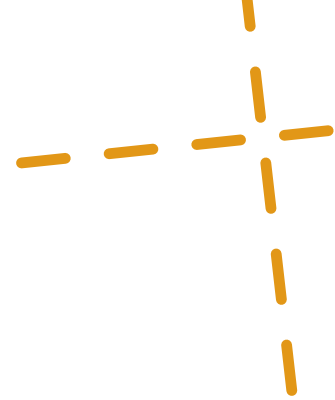

HIGH ON LOVE

– PROFESSIONSETIK FOR EN MENNESKEKÆRLIG PROFESSION

B U P L

INDHOLD

- 4 Forord – Etik i pædagogisk arbejde
- 6 HIGH ON LOVE**
 - **Professionsetik for en menneskekærlig profession**
- 7 Tiden er til etik
- 8 Fra lyskrydsmoral til rundkørselsetik
- 9 Hvorfor et omsorgsløfte?
- 11 Venskabets etik
- 13 Retfærdighedens moral
- 15 Retsmoral
- 18 Kammeratskabets etik
- 21 Afslutning: Omsorg uden en professionsetik?
- 24 Litteratur

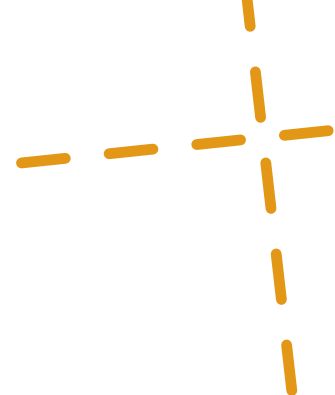
FORORD

ETIK I PÆDAGOGISK ARBEJDE

Etikkens omdrejningspunkt er hovedsageligt menneskelige relationer. Etik er derfor et fundamentalt aspekt i arbejdet med mennesker og dermed en væsentlig del af pædagogers faglighed. Men kan man tale om en etik, der særligt gør sig gældende for pædagogisk arbejde? I 2006 besluttede BUPL sig for at gennemføre en debat med medlemmerne. Formålet er at give medlemmerne af BUPL mulighed for at diskutere formål, indhold, form og mulige konsekvenser af en etik for pædagogprofessionen.

Etikdebatten har både et internt og eksternt sigte. Internt skal debatten bidrage til en refleksion over det ansvar pædagoger dagligt forvalter, og synliggøre etikken som et vigtigt grundlag at diskutere pædagogisk faglighed og udvikling ud fra. Debattens eksterne sigte er at skabe et fælles anerkendende billede af en profession, som varetager en vigtig samfundsmæssig opgave.

Som led i debatten udgav BUPL i januar 2008 "Debatoplæg om etik", hvor forskellige aspekter ved udarbejdelsen af en professionsetik debatteres. Som et indlæg i debatten har BUPL valgt at udgive artiklen *High on love – professionsetik for en menneskekærlig profession* der på forskellig vis, belyser og diskuterer etik i pædagogisk arbejde.

HIGH ON LOVE

High on love – professionsetik for en menneskekærlig profession er skrevet af Claus Holm, prodekan for formidling ved Danmarks Pædagogiske Universitetsskole, Aarhus Universitet.

Artiklen er et bud på, hvordan man kan forstå den pædagogiske relation og det pædagogiske ansvar. Claus Holm fremhæver omsorg som et kernebegreb i pædagogisk arbejde, men det er langt fra entydigt, hvad der ligger i sådan et professionelt omsorgsbegreb. Artiklen indeholder derfor forskellige bud på, hvordan den pædagogiske relation og omsorg kan forstås, og hvilke konsekvenser det har for relationen mellem pædagogen og barnet/den unge.

Claus Holm giver i artiklen sit bud på, hvordan omsorg i pædagogisk arbejde kan forstås ud fra en pædagogisk relation, som har karakter af et kammeratskab, og hvor omsorg handler om generøsitet fra den professionelles side.

Allan Baumann

Forretningsudvalgsmedlem

HIGH ON LOVE

– PROFESSIONSETIK FOR EN MENNESKEKÆRLIG PROFESSION

AF CLAUS HOLM

Prodekan for formidling

Danmarks Pædagogiske Universitetsskole

Aarhus Universitet

Pædagogers professionelle skæbne er at være menneskekærlige. De er filantroper. Derfor er den pædagogiske fordring en fordring om professionel kærlighed, hvor man hjælper et andet menneske til at hjælpe sig selv. ¹ Pædagoger viser sig som kærlige ved at drage omsorg for andre mennesker. Omsorg er den professionelle pædagogs kærligheds- og kerneydelse.

Pædagoger praktiserer *professionel* kærlighed. Det betyder, at de ikke er – og heller ikke bør være – lige så grænseløse i deres kærlighed, som forældre og kærester er. De skal godt nok være gode ved andre mennesker, men ikke så kærlige personer, at de bliver for meget af det gode. Omvendt må de heller ikke være så professionelle, at deres kærlighed bliver for lille. Hvor menneskekærlige skal pædagoger så være? Ja pointen er, at det ikke giver sig selv. Det er for eksempel ikke ubetinget godt at elske børn for at være en god pædagog: Godt nok kan pædagoger komme ud for, at forældre kræver, at de skal elske deres børn – ”men gud nåde og trøste dem, hvis de gør det”. ² Heldigvis er et generelt krav om at elske klienten formentlig også ubærligt belastende set fra pædagogens side. Kærlighed som kald er ganske enkelt ikke et dueligt udgangspunkt for en moderne professionsetik for pædagoger. Ligesom det heller ikke dur, hvis en pædagog

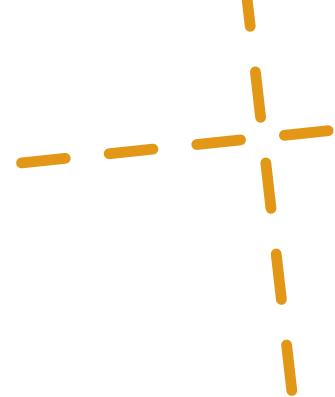
overhovedet ikke fatter den fjerneste sympati for klienten, ud over den sympati lønnen tilsiger. Opgaven er derfor at finde en balance mellem for lidt og for meget kærlighed. Kærlighed er som bekendt i sig selv grænseløs. Det er etik og moral ikke. Tværtimod handler etik og moral om en grænsebevidsthed mellem, hvad der er for meget og hvad der er for lidt.³ Og for at komplicere sagen endnu mere, så er etikere og moralister heller ikke indbyrdes enige om, hvad der er for meget, og hvad der er for lidt.

TIDEN ER TIL ETIK

Det er for meget at ville være moralens vogter, tiden er til etik. Sådant en påstand må selvfølgelig begrundes, men først en afklaring af, hvorfor jeg vælger at skelne mellem etik og moral⁴, mellem en etiker og en moralist; i stedet for at lade etik og moral flyde sammen ved at bruge dem i flæng.⁵

En etiker er en person, der træffer sine afgørelser i situationen. For en etiker viser grænserne sig i situationen. Grænserne for hans indgriben lader sig ikke forudbestemme. For etik handler om regelfølge, som ikke er konsekvent i forhold til bestemte principper. Det betyder, at en regel allerede i udgangspunktet indebærer muligheden for sin egen suspension: Der kan forekomme situationer, hvor en regel ikke gælder, eller hvor den sættes ud af kraft. Ifølge professor og leder af forskningscentret GNOSIS Lars-Henrik Schmidt fra Aarhus Universitet refererer etikken til en social regelfølge i form af leveregler og livsvisdom, som vi kender til gennem hinandens tilbud om at være forbilleder til efterfølgelse eller blot til inspiration for hinanden. Lever man ikke op til hinandens forventninger, så reagerer vi med forbløffelse og foragt, som er overordentlige effektive sociale virkemidler i dagligdagen.⁶

En moralsk person er derimod en principfast person, der altid følger de samme principper. Det gør ham mindre situationsfølsom, men til gengæld kan hans retfærdighedssans modstå umiddelbare tilskyndelser til at handle på en bestemt måde. Er man moralens

vogter, så er man i stand til at lade sin adfærd formalisere af en-gang-for-alle adfærdsregler. Af regler som ikke er forbundet med suspensionsmuligheder, men med sanktioner af brud på disse regler. Moralen gør sig gældende gennem påbud og forbud, og når de overskrides, slår moralen til ved kriminalisering og landsforvisninger. Moralens vogter har på denne vis loven som forbillede – og her hersker ingen undtagelser; skik følge eller land fly, som det hedder sig.

FRA LYSKRYDSMORAL TIL RUNDKØRSELSETIK

Men hvorfor er vi mere til etik end til moral, hvorfor er vi mere til professionsetik end til moral? Ifølge Lars-Henrik Schmidt lever vi en tid, hvor trafikrydsmoral har tabt terræn til rundkørselsetik.⁷ Det betyder, at vi hele tiden må tage bestik af situationen og iagttage den andens opførsel. For vi kan ikke i blind tillid stole på, at vedkommende følger institutionens forordninger, på linje med tidligere tiders tiltro til omgangen med lyskrydssignal. I rundkørsler møder vi selvfølgelig også regelmæssig adfærd, men vi må alligevel hele tiden være beredt på, at situationen kan udvikle sig anderledes end, vi forventer. Vi befinder os ikke i K.E. Løgstrups tillidstid, men i vær-beredt-hedens tid. Vi er henvist til at overtage dette spejdermotto – og opføre os i stil med Ninka Ninus i bogen *Peter Plys og hans venner*: Peter går på besøg hos kaninen Ninka Ninus, for han er godt selskab; her får han mad og lydørhed. Men Ninus lukker ham først ind efter at have set ham an. For man lukker jo ikke hvem som helst ind! Pædagoger må forvente, at de bliver set an. Og de må selv på lignende vis se situationen – og ikke mindst deres egen måde at forholde sig til den – an.

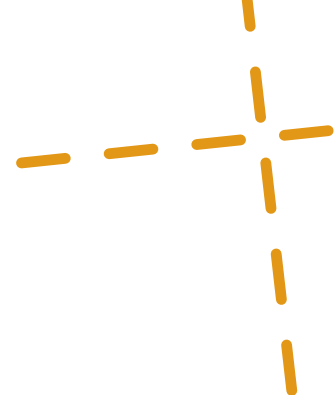
En professionsetik handler derfor om den enkelte omsorgshjælperes opførsel af og med hensyn til et andet menneske i situationen – et begrundende socialt forhold.⁸ Men hvilke(t) bud på – og hvilke begrundelser for – en professionsetik er duelige bidrag til en formulering af pædagogers måde at være menneskekærlige på?

HVORFOR ET OMSORGLØFTE?

Mit bud er, at en omsorgsetik er pædagogers bud på en professionsetik. Andre legitime bud eksisterer formentlig ikke. Begrundelsen er for det første, at omsorg, som allerede nævnt, er den professionelle udgave af kærlighed. For det andet er omsorg et grundlæggende fænomen ved at være menneske. Omsorg er ikke mulig at fravælge. Omsorg hænger sammen med en grundlæggende omhu for tilværelsen, som udtrykker sig ved at tage vare på eller drage omsorg for et menneskes svaghed – eller mere grundlæggende menneskets afmagt. Når man trænger til egen eller andres omsorg, så er det ikke nødvendigvis baseret på en fasebetinget svaghed eller en konkret mangel hos en person. For vi lever den største del af livet i spændingsfeltet mellem den nyfødtes hjælpeløshed og det aldrende menneskes svækkelse. Det betyder, at afmagt er et vilkår for os alle; et vilkår som så nogle gange ytrer sig som svaghed; som man har brug for hjælp til at overkomme for at blive livsduelig.

Et omsorgsløfte betyder, at man gerne vil give den hjælp, der som navnet – omsorgsløfte – tilsiger, handler om at løfte en opgave. I hvilket omfang man formår det viser sig ved måden, hvorpå man håndterer beslægtede situationer. Det vil sige, at omsorgsløftet ikke lader sig reducere til moralske regler og retningslinjer, der kan slås op i en lovbog. I stedet handler løftet om "at love" sig selv og hinanden at arbejde på at blive bedre til sin metier. Der er tale om en "en ethos, et arbejde på at *blive bedre*, ikke en idealisering af det gode." ⁹ Ved at kræve en vilje til at forbedre sig, så kommer vi på linje med, hvad en aktuel etik skal kunne. For den skal ikke give løsninger på etiske problemer, men højne opmærksomheden med hensyn til grænser. Det vil sige, at en aktuel professionsetik handler om at forholde sig til grænserne for, hvad man kan foretage sig af og med hensyn til den anden – uden at grænserne er sat en gang for alle. ¹⁰

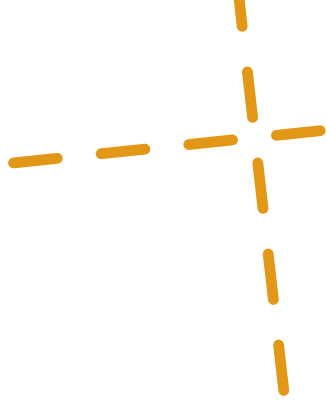
Sagt på anden vis, så handler omsorgsløftet om at være troværdig i sine bestræbelser på at løfte opgaven. Troværdighed er en etisk-æstetisk kategori, hvor ikke mindst de professionelle personer iagttager hinandens opførsel i konkrete situationer. Det vil sige,

at der kan siges fra og til overfor hinanden. Af samme grund bliver den enkeltes opførelse udsat for et begrundelseskrav. Idealet for opførelsen er at være mindst mulig inkonsistent fra situation til situation. Det gør man ved at gøre sine interventioner tilstrækkelig beslægtet med hinanden – og ved at være parat til at begrunde forklaringskrævende undtagelser for den gængse måde at intervenere på. (Det kalder i parentes bemærket på en case-orienteret undervisnings- og læringstilgang til etik i socialt arbejde). Der må trænes i begrundelser. For i dag er mangel på begrundelsesparathed det samme som at være uansvarlig.

Men hvilke moralske eller etiske begrundelser bør et omsorgsløfte tage model efter? Det kan bedst diskuteres ved at tage på en rejse rundt i etikens felter, se figur 1: Fra en dydsetik, som jeg kalder venskabs etik, over en pligtmoral, som jeg benævner retfærdighedens moral, over en retsmoral til en begrænsningens etik, som jeg kalder kammeratskabets etik. ¹¹

Ikke alle veje fører til Rom! Det betyder, at destinationen – kammeratskabets etik – er forudbestemt, men det betyder også, at der ligger et bestemt ”felttog” forud. Bevægelsen fra venskabets etik over retfærdighedens moral og pligtmoralen til kammeratskabets etik udgør en samlet begrundelse for, ja for netop for at havne i kammeratskabets etik, som det bedste felt at formulere en professions- og omsorgsetik for pædagoger fra. Det står selvfølgelig ikke frit for at vælge mellem etik og moral. I et samfund som vores findes både etik og moral. Det ændrer en professionsetik ikke på. Men blot fordi man som profession mener, at bestemte regelbrud bør reguleres af moralsk påbud eller forbud, så behøver man ikke at gøre disse forbud og påbud til udgangspunktet for en professions- og omsorgsetik.

VENSKABETS ETIK

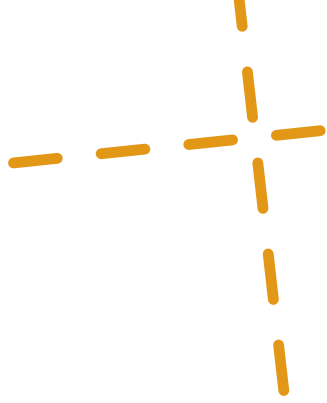
Når venskabsforholdet gøres til idealet for pædagogens forhold til klienten, så er muligheden for gensidig forståelse og indlevelse forudsat. Aristoteles definerer venskab som ”en sjæl i to legemer”.¹² Tages det for pålydende, så betyder det, at der er brug for, at den enkelte pædagog kan leve sig ind i – og forstå – klientens verden og hjælpebehov. Hvor svært er det? Det er relativt let, hvis vi har at gøre med en dydsetisk tilgang, som alene forudsætter, at pædagogen udfolder en naturlig, spontan og intuitiv menneskelighed for at knytte venskabelige bånd til klienten. Sagen stiller sig dog en anelse vanskeligere, hvis den naturlige evne for medfølelse skal hjælpes lidt på vej: I artiklen *Profesjonell omsorg – dyd eller ferdighet*¹³ fortæller Per Nortvedt os, at det er muligt at kultivere og vise en medfølelse, der ikke umiddelbart er til stede.

To forudsætninger skal være til stede. Den ene er, at du skal være en venlig person. For påstanden er, at man ikke kan være en venlig hjælper, hvis man ikke er en venlig person. Personens venlige karakter bliver dermed til forudsætning for, at den professionelle omsorgshjælper kan vise ægte bekymring, medfølelse eller sympati for klienten. Den anden forudsætning er, at de nødvendige strukturelle og sociale vilkår er opfyldt for, at en faglig og moralsk omsorg kan realiseres. Er der ikke tid til at være venlig, så hjælper det jo ikke meget at have gode personlige egenskaber.

Det forekommer indlysende, at det ikke nytter noget at sætte en person til at drage omsorg for børn, hvis han ikke bryder sig om børn. Praktikperioder i pædagogiske uddannelser tjener ikke mindst det formål at finde ud af, om den kommende pædagog overhovedet er egnet til at omgås mennesker, som har brug for en professionel omsorgshjælper: Set fra et dydsetisk perspektiv er egnethed et spørgsmål om moralske egenskaber og kvaliteter, som de kommer til udtryk i måden at være på, i måden at bedømme situationer og i måden at handle på. Det sammenfattende ord for disse egenskaber og kvaliteter er dyder.¹⁴

Ud fra en dydsetisk tilgang er det imidlertid mindre indlysende, at der er nogle klienter, som en eller flere pædagog(er) *ikke* fatter sympati for. Hvad gør man så, når pædagogens ellers dydige karakter viser sig utilstrækkelig? Der er to muligheder. Den ene mulighed er at spille så venlig som mulig. Lars-Henrik Schmidt udtrykker det sådan her: "Om ikke andet så må du *"spille personlig"*. Intentionen om at optræde som tilstedeværende bliver en overdreven ideologisering. Devisen om, at du skal træde i *karakter* som menneske, som pædagog, er en overdreven fordring. At du skal kunne elske eller bare bryde dig om alle inklienter er belastende. At elske er en religiøsering, der overbelastet praksis. At bryde sig om kan professionelt tackles som en *ikke-laden-sig-mærke-med*, at man ikke bryder sig om."¹⁵ Den anden mulighed er, at en kollega – og måske også en bedre skuespiller – kan tage over i forhold til den pågældende klient. Pointen er, at begge udveje ligger uden for den dydsetiske opfattelse af egentlig venlighed som en forudsætning. Tendentielt er de falske udtryk for omsorg.

Med denne diskussion af dydsetikkens opfattelse af egnethed vil jeg markere to forhold. Det ene er, at en vis menneskekærlighed må være en forudsætning for at gøre sig som pædagog og professionel omsorgshjælper. Den anden er, at fordringen om et egentligt venskab mellem den professionelle omsorgsudøver og klienten er en overbelastning af en omsorgspraksis. Problemet er, at venskabet er en gensidig fordring om at elske, der let bliver grænseløs ved kravet om at leve sig ind i den andens verden. For eksempel er

forslaget om hjælp til onani til udviklingshæmmede et eksempel på en grænseløs omsorgshjælp, der nærmer sig *omsorgsterrorisme* i forhold til såvel pædagog som klient. I forhold til pædagogen er det et intimiderende krav, at hans menneskelige professionalisme skal involvere seksuel tilfredsstillelse af klienten. I forhold til klienten er risikoen for overgreb overhængende, da postulatet om empati risikerer at påføre klienten mere omsorg, end han faktisk beder om eller er i stand til at bede om. På denne vis kan sådanne velmente forslag meget nemt annullere enhver form for professionel distance til fordel for invaderende intervention.

Hvis den pædagogisk-etiske fordring til professionel omsorgshjælper er, at de kan knytte ægte venskaber med deres klienter, så risikerer vi let for lidt og for meget omsorg. For venskaber er der pr. definition få af: En rigtig ven, ser dig, som du i grunden er, og yder dig derved retfærdighed – den retfærdighed, som alle andre i virkeligheden også burde vise dig, hvis de kendte dig rigtigt.¹⁶ Det vil sige, at venskabet er for unikt og for individuelt til at gøres til forbillede for en hel professions omsorgsetik. Sker det, så får professionsudøverne for det første notorisk svært ved at leve op til at være *rigtige* venner. For det andet risikerer de at miste den professionelle distance, der beskytter såvel dem selv som deres klient mod en overbelastning af forholdet.

RETFÆRDIGHEDENS MORAL

Med udgangspunkt i en pligt- og retfærdighedsmoral kan kritikken af venskabet etik sådan set fortsætte. For er det sådan, at vi ikke fatter samme sympati for alle klienter, og slet ikke venskabelig sympati, så sættes retfærdigheden forstået som upartiskhed over styr. Og midlet mod uretfærdig fordeling af omsorgshjælp er, at den professionelle omsorgshjælper ikke giver efter for sine naturlige tilbøjeligheder til at fatte sympati for få udvalgte. Tværtimod er den pligtmoralske fordring, at pædagogen må modarbejde og overskride sine naturlige anti- og sympatier. Den retfærdige pædagog tror på, at det er nødvendigt at bearbejde eller modarbejde sin natur ved at opstille og binde sig til universelle principper og procedurer for sin adfærd.

Positivt formuleret skal pædagogen lade sig styre af pligten. Filosofen Immanuel Kant har formuleret det kategoriske imperativ for en sådan pligtmoral. Det lyder: "Handl kun ifølge den maksime ved hvilken du samtidig kan ville, at den bliver en almengyldig lov." ¹⁷ Det er maksimens universelle karakter, som fører retfærdigheden ind i omsorgen. Den pligtmoralske intervention skal gøre sig gældende i situationen, men interventionen og begrundelsen for den sprænger situationen. For den pligtmoralske tilgang lægger vægt på at være kollektivt orienteret og at behandle alle mennesker på samme vis. Ligesom følelsesmæssig neutralitet og afgrænsede interventioner i klientens liv er normen.

Pædagogen er forpligtet til at drage lige så meget – og lige så samvittighedsfuld – omsorg for Oliver som for Stefan. Ikke fordi det er denne Oliver, men fordi Oliveres specifikke tilstand gør, at vi som moralsk fornuftige personer er forpligtet til at hjælpe ham. Dertil kommer, at vi er forpligtet til at behandle Oliver og Stefan på samme vis, for ikke alene er de en specifik tilstand, de er først og fremmest personer i en specifik tilstand. Forpligtelsen i forhold til personer – den fornuftige natur – formulerer Kant sådan her: "Handl således, at du altid tillige behandler menneskeheden, såvel i din egen person som i enhver anden person, som mål, aldrig blot som middel." ¹⁸

Selv om det er et sympatisk træk, at pligtmoralen åbner for en mere objektiv og nøgtern vurdering af klienters behov som grundlag for pædagogers omsorgshjælp, så fortæller en samtidsdiagnostisk vurdering os, at pligtmoralen ikke er passende i forhold til tiden. Vurderingen er, at vi lever i personskabets æra, hvor den enkelte person godt nok vil behandles som værdi i sig selv, men hvorfor blande menneskeheden ind i det? Det eneste almene er i dag forskelligheden, hvorfor de samme moralske regler, som gøres gældende i forhold til mig, ikke behøver at være almengyldige. En socialanalytisk samtidsdiagnose analyse fortæller os, at vi lever i personskabets æra, hvor den enkelte person godt nok behandles som værdi i sig selv, men ikke ser nogen grund til at begrunde behandlingen af sig selv i forhold til hele menneskeheden? Det mest almene er i dag enigheden om, at vi er forskellige individer: "Vi er alle forskellige, vi er alle individer, vi er

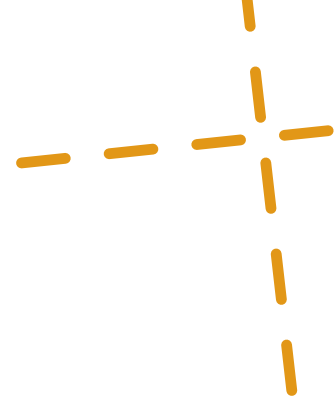
alle ligeværdige” siger vi i kor. Det mindste almene er forestillingen om, at vi skulle være ens, hvorfor koret som siger ”Vi er alle ens, vi er menneskeheden, vi er alle lige” er i gang med at fortone sig. Så i stedet for at finde støtte i universelle og kategoriske imperativer for vores handlinger, så aftaler vi os frem og på den måde installerer vi en aftaleetik præget af en foreløbig – og empirisk bestemt – tilregnelighed.

At samtiden er til noget andet en pligtmoral er selvfølgelig ikke i sig selv en kritik af pligtmoralen; blot en ubønhørlig konstatering af at være i en tid med hang til det personlige, det individuelle, det forskellige og det situationsfølsomme. I en sådan tid bliver pligtmoralen ganske enkelt for formalistisk i betydningen for upersonlig og for ufølsom overfor situationen. En kritik af pligtmoralens duelighed som bidrag til en omsorgsetik er imidlertid – uanset samtiden – at den ikke i tilstrækkelig grad anerkender behovet for en vis grad af personlig og følelsesmæssig involvering for at lykkes med sin omsorgsudøvelse.

RETSMORAL

Idéen om menneskerettigheder nærer sig ved idéen om mennesket som et mål i sig selv: For når nu mennesket er et mål i sig selv, så må det beskyttes af rettigheder, hvis overholdelse – eller sanktioner mod brud på menneskerettighederne – netop demonstrerer menneskets egenværdi.

Alliancen mellem idéen om menneskeværd og kampen for at gøre menneskerettigheder gældende har til formål, at gøre de almengyldige rettigheder gældende for alle mennesker. Det vil sige, at hvis man vil have del i disse rettigheder, så må man kæmpe for at blive forfremmet til menneske. Udgangspunktet for denne kamp er, at der eksisterer et stykke undertrykt natur, der endnu ikke er blevet befriet til at få sin del af det, der rettelig tilkommer vedkommende. Den frigørende pædagog præget af en retsmoralsk overbevisning tror på, at det handler om at fjerne de undertrykkende betingelser for at varetage omsorgsopgaven på fyldestgørende vis.

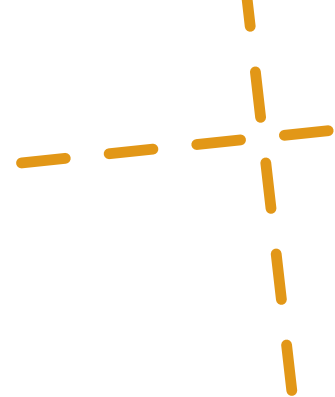
Et af frigørelseskampens projekter er gået ud på at få en række basale omsorgs- og menneskerettigheder til også at omfatte børn. Lektor Lars Geer Hammershøj fra Danmarks Pædagogiske Universitetsskole konstaterer i artiklen *"Det lille selvdannende menneske"*, at det historiske nye er, at vi i dag opfatter barnet som et menneske. Vi er hverken domineret af kristendommens opfattelse af barnet som et stykke arvesynd, eller oplysningstidens opfattelse af barnet som et stykke rå natur. Derimod er vor tids opfattelse af barnet som et individ, der i princippet er ligesom os – med samme ret til at blive behandlet som et ligeværdigt individ. Det vil sige, at barnets historie tendentielt lader sig beskrive som et vellykket emancipatorisk projekt. En historie om afvikling af "et stykke undertrykt natur". Tendensen er dokumenteret i FN's Børnekonvention, som gør børn til fuldgældige mennesker på linje med voksne. Men vi kender det også fra den hjemlige diskussion af velfærdsrettigheder, der skal give konkrete garantier til både børn og forældre om at modtage bestemte ydelser i børneinstitutionerne.

Historisk set er idéen om at tildele klienterne rettigheder en reaktion mod tilfældighed og oplevelsen af at skulle stå med hatten i hånden.¹⁹ Hensigten var – og er – at gøre klienterne mindre afhængige af den professionelle personlige karaktertræk og egenskaber. Tilhængere af idéen om retsmoral vil mene, at veldefinerede og afgrænsede rettigheder sikrer mod såvel omsorgssvigt som intimiderende omgangsformer fra den professionelle omsorgshjælper side. Klientens retssikkerhed sikres ved at stille retsligt sanktionerede krav til de professionelle ydelsers karakter og kvalitet. I den forstand er tilhængerne af en retsmoral skeptiske overfor dydsetikken, som netop gør klienterne for afhængige af de konkrete omsorgspersoners karakter. Rettighedstænkningen forfølger derimod en forudsigelig omsorgspraksis forankret i idéen om lighed for loven.

Tilhængere af dydsetikken vil naturligvis forsvare sig mod den retsmoralske kritik ved at hævde, at den hører hjemme i en historisk svunden tid. I stedet vil dydsetikere forsikre os om, at de – som moderne dydsetikere – er optaget af de konkrete medmenneskelige behov, som den enkelte klient måtte have behov for at få dækket ved en individuelt

tilpasset omsorg. Endvidere vil dydsetikere kunne kritisere retsmoralen for at føre til en reduktion af etik til jura: Hvis en professionel omsorgshjælper kun hjælper så langt, som modtagerens rettigheder tilsiger, så kan vi sagtens havne i den situation, at vi juridisk set gør noget, som er godt nok uden at det er etisk i orden. Det vil sige, at i samme bevægelse som individer forfremmes til mennesker med nøje specificerede rettigheder, så risikerer vi at fraskrive os såvel mulighed som ansvar for at gribe ind, når situationen aktualiserer behov, der ikke er dækning for når man slår op i "lovbøger" med rettigheder og retningslinjer. Derfor vil det være et etisk problem, hvis idéen om en professionsetik forfalder til professionsjura.²⁰

Forholdet mellem dydsetik og retsmoral behøver ikke at resulterer i åben konflikt. For konflikten lader sig overlejlre af en appel til en fælles interesse i at tilgodese det enkelte individs omsorgsbehov. Forestiller vi os for eksempel, at en dårlig omsorgspraksis skyldes for ringe faglig kunnen og for lidt tid til at udføre omsorgsarbejdet, så vil en professionsetik ikke i sig selv kompensere for disse mangler. Men professionsetikken kan udgøre en platform for at formulere de uetiske konsekvenser af de manglende kvalifikationer og tidsmangel. En måde at sikre sig mod dette svigt er at kæmpe for minimumsrettigheder knyttet til kvalitet og ressourceanvendelse opfyldt. Sådanne krav kan i praktisk politik være et fælles grundlag for retsmoralen og dydsetikere. Ikke mindst fordi dydsetikere kan se et sådant retskrav som en nødvendig om end ikke tilstrækkelig forudsætning for at opfylde det behov for hjælp og omsorg, som viser sig i situationen.

KAMMERATSKABETS ETIK

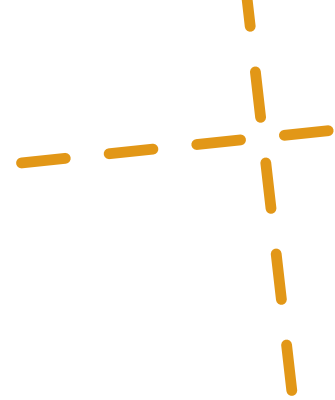
”Lad det være sagt, at omsorgen er en professionalisering af kærligheden, dens problem synes blot at være, at den for ofte tager sin model af venskabet og ikke af kammerateriet, som jo er anstændigt.”²¹

Med citatet vil jeg istemme en markering af en afgørende forskel mellem venskabet og kammeratskabet til fordel en omsorgsetik, der tager model efter kammeratskabet. Hvorfor nu denne forskel? Og hvorfor tage kammeratskabet som model for omsorg?

”Lad det være sagt, at omsorgen er en professionalisering af kærligheden, dens problem synes blot at være, at den for ofte tager sin model af venskabet og ikke af kammerateriet, som jo er anstændigt.

Forskellen mellem venskabets – og kammeratskabets etik beror på et grundlæggende forskelligt syn på menneskets natur. Den venskabelige pædagog tror på sin – og sine kollegers – godmodige udfoldelse af en dydig natur, som bliver aktiveret i mødet med klienten. For den kammeratlige pædagog handler det om at holde på sin natur. Pædagogen må se situationen an; evne at holde lidt igen på sig selv og sine værdier; fordi det i sig selv er værdifuldt – og for at kunne lade sig berøre af et andet menneskes situation uden at kræve gensidighed.²² Men er kammeratlig kærlighed tilstrækkelig omsorgsfuld i forhold til den venskabelige kærlighed. Er det ikke for lidt kærlighed?

For en moderne pædagog skal alt ske i kærlighedens navn. Alt med det gode! Men man kan som bekendt også være for meget af det gode. Tilhængere af kammeratskabets etik vil udpege venskabets etik som en udgave af ”for meget af det gode”. Det beror på en grundlæggende forskel mellem kammeratskabets generøsitet og venskabets gensidighed. Kammerater solidariserer sig med hinanden. Kammerater elsker ikke hinan-

den som venner. De er i situationer sammen. I den forstand står de i bogstavelig fysisk forstand hinanden nær, men de er ikke i samme situation "i situationen". Et venskab er derimod affekteret og gensidigt. Du kan ikke betragte én som din ven, der ikke også på sin side forholder sig til dig som en ven: "I venskabet forsøger man i kærlighed at tænke sig som én, mens man i kammeratskabet forsøger at solidarisere sig som et skæbnefællesskab." ²³ Omvendt betyder den kammeratlige solidaritet, at du godt kan betragte og behandle et andet menneske som en kammerat, uden at det er gensidigt. Du behøver altså ikke i eksistentiel forstand at stå klienten nær for, at han kan være dig vedkommende. Den professionelle pædagog lader sig berøre af situationen, men det er ikke det samme som, at han forstår klienten. Mindre kan gøre det.

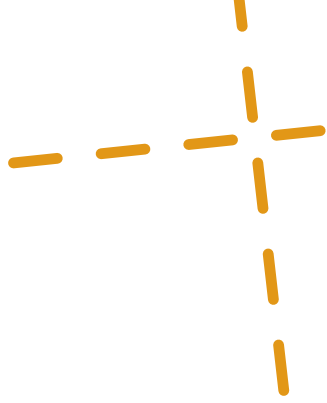
Der er ganske enkelt for mange klienter, som man enten ikke bryder sig om, eller ikke fatter sympati nok for til at lade omsorgsetikken tage model efter den venskabelige kærlighed. Kammeratskabets etik fordrer ikke, at pædagogen nødvendigvis bryder sig om det det andet menneske, men fordringen er en professionel opøvet evne til ikke at lade sig mærke med, at han ikke bryder sig om (se også afsnittet: Venskabets etik). En sådan egenskab lader sig træne. Høflighedslæren har lært os, at vi kan lade en etikette komme mellem os og mennesker vi af en eller anden grund finder ubehag ved. Derfor ved vi også, at en sådan etikette kan være ganske takt- og omsorgsfuld.

Kammeratskabets etik er et opgør med idéen om at sætte sig i det andet menneskes sted. I stedet er det pædagogens selvforhold, som er i centrum. Pædagogen taler om sit selvforhold, når han siger noget i retning af: "Jeg har det dårligt med, at han har det dårligt. Jeg er kort sagt solidarisk med ham, fordi det kunne være mig." ²⁴ Men det er ikke mig, jeg lader mig berøre, fordi jeg genkender og genkalder en lignende afmagtsituation, som den jeg bilder mig ind, at min klient står i. I stedet for muligheden for empati insisterer vi på en forskel til det andet menneske, som ikke lader sig udviske. I artiklen *Menneskeforagten* refererer Lars-Henrik Schmidt til filosofen Ludwig Wittgenstein, der skulle have fået et af sine berømte hysteriske anfald, da en kvindelig doktorand

formastede sig til at udbryde følgende: "Jeg følte mig som en slået hund". Men ifølge Wittgenstein havde hun absolut ingen adkomst til at mene noget som helst om, hvad dette ville sige. Forfatteren Milan Kundera er i romanen *Udødeligheden* inde på, at det forholder sig på lignende vis, når han fortæller os, at jegets grundlag ikke er tænkningen, men at lidelsen er den mest grundlæggende af alle følelser. For "i lidelse kan end ikke en kat tvivle om sit uudskiftelige jeg." ²⁵

Men hvordan kan mangel på gensidighed og indlevelsessevne føre til generøsitet? Ifølge Lars-Henrik Schmidt udspringer kammeratskabets generøsitet af, at den enkelte er i stand til at føle sig pinlig berørt. Det vil sige, at pædagogen drager omsorg for et andet menneske, fordi alt andet ville være for pinligt for ham. Til forskel herfra vil venskabet generøsitet afhænge af en gensidighed. Tor Nørretranders forklarer på sin vis netop venskabet generøsitet i bogen *Det generøse menneske*. Det sker ved at gøre generøsitet, det at hjælpe andre, til det allermest kostbare af alle signaler – for at få noget tilbage fra andre. Det er reciprocitetens gensidighed. ²⁶ Men den kammeratlige pædagog har taget konsekvensen af, at der ingen symmetri er og derfor heller ikke kan være nogen egentlig forventning om gensidighed. Af samme grund bliver hans evner ud i selvbesindelse og ikke mindst evnen til den lille selvglæde ved egen indsats af overordentlig stor betydning.

Indrømmet, ordet selvglad kan godt skurre ganske uetisk i ørerne, da etik normalt handler om det andet menneske først. Men glæden er forhåbentlig udelt mellem klient og pædagog. En win-win-situation er idealet. "Hvad kan jeg gøre godt for dig, for at jeg kan gøre det godt for mig selv?" ²⁷ Men hvilken glæde er det, som det giver pædagogen? Ja, det er først og fremmest glæden ved at slippe af med (truslen) om den pinlighed, det ville være at gøre noget igen eller afstå fra at gøre noget igen. Man fristes til at gentage, hvad filosofen Hannah Arendt, siger om samvittighed, nemlig at god samvittighed kun eksisterer som fravær af dårlig samvittighed. ²⁸ Det er selvglædens og den udelte glædes negative baggrund, og det er hvad kammeratskabets etik som en anstændighedslære handler om. ²⁹

Er det tilstrækkeligt pinligt at intervenere på en bestemt måde, så giver det dårlig samvittighed. Det vil sige, at den professionelle pædagog vil fortryde sin handling – og afstå fra at foretage den (igen). Kammeratskabets anstændighedslære lader sig på denne baggrund også formulere på mere positiv vis: ”Handl således, at du kan/ville gentage din handling.”³⁰ Og det er den ideale målsætning som pædagoger kan arbejde med som kilde til en professions- og omsorgsetik. I modsætning til Immanuel Kants kategoriske imperativ er der tale om en social klogskabslære, hvor det handler om et arbejde på at gøre sig bedre. Pædagogen er ikke mere lovgiver, men han skal kunne sætte sig bag sin handling som person. Det er det at ville gentage en handling og være eksempel for andre, som bliver det etiske. Herved kultiveres en bestemt anstændighedslære i en situation, men forudsætningen er en ansvarlig person med samvittighed. Det vil sige en person med en vågen samvittighed, der ikke overhører et kritisk råb fra omhuen om at tage vare på eller drage omsorg for et andet menneske på anderledes vis, end tilfældet er. Det er filosofen Martin Heidegger³¹, der har påpeget, at samvittighed åbenbarer sig som et kritisk opråb fra omhuen, som ikke overhøres men mødes af en lydhørhed. Det er en vilje til at have samvittighed, som er en vigtig forudsætning for at gøre noget anderledes. Og ved at gøre sig til en professionsperson med vækket samvittighed bliver det muligt at drage omsorg for, at de kollegaer og den profession, man er en del af, ved kontinuerligt at være i gang med et etisk selvarbejde til glæde for sig selv og klienterne. Et selvarbejde der omfatter, at man igen – kvalificeret – tillader sig at påføre andre dårlig samvittighed.

AFSLUTNING: OMSORG UDEN EN PROFESSIONSETIK?

Omsorgen er en professionalisering af kærligheden, og vi har i dele af denne artikel eftersøgt hvilken etik eller moral, som denne professionelle ”affektion” skulle tage model efter. Mit bud er, at pædagogers menneskekærlighed er bedst tjent med at tage model efter kammeratskabets etik.

Det står selvfølgelig ikke frit for at vælge mellem etik og moral. I et samfund som vores

findes både etik og moral. Det ændrer en professionsetik naturligvis ikke på. Men blot fordi man som profession mener, at bestemte regelbrud bør reguleres af moralsk påbud eller forbud, så behøver man ikke at gøre disse forbud og påbud til udgangspunktet for en professions- og omsorgsetik. Mit bud er, at kammeratskabets etik som en professionsetik kan være med til at forebygge, at vi havner i for intimiderende omsorgssituationer. Ligesom kammeratskabets etik ved at insistere på pinligheden kan være med til at forhindre nogle retsbrud. Men kammeratskabets etik handler også om at skabe rum og plads til, at pædagogen som professionsperson kan føle glæde og stolthed ved en profession, hvor man søger – og sørger – for en "kærlig" balance mellem professionel (høflig) distance og en personlig (kammeratlig) involvering.

Men står det frit for en pædagogisk profession ikke at have en formuleret professionsetik?

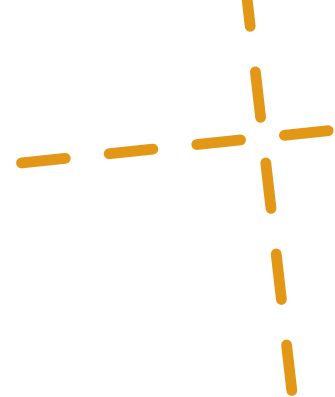
Nogle mener, at en profession ikke er komplet uden en professionsetik. Det indikerer nærmest, at en profession uden en formuleret etik står uden, ja ligefrem mangler værdier. Det er ikke tilfældet. For vi lever i en verden, hvor etik og moral gør sig gældende hver dag. Også i den pædagogiske professions hverdag. Og det sker måske endda i relativ ubemærkethed. Det er der ikke i sig selv noget galt i. Faktisk kan for stor opmærksomhed på de værdimæssige begrundelser for at gøre dette og hint få indbyrdes konflikter til at slå ud. Det vil sige, at i samme øjeblik man som profession melder værdier ud, så risikerer man, at en ikke erfaret uforligelighed bryder ud alene ved at blive gjort til genstand for opmærksomhed.

Vil omsorgsløftets etik så blive en belastning for pædagogerne? Tja, selvfølgelig vil man med henvisning til et sådant løfte kunne lastes såvel som enkeltperson og som profession for at være for meget eller for lidt i sin omsorg for klienterne. Omvendt er det jo netop meningen med, at en professionsetik kan inspirere til sådanne professionsudviklende protester og grænsemærkninger i hverdagen. Pædagoger rundt om på institutionerne praktiserer med andre ord allerede en række værdier uden, at det giver anledning til forargelse. At det måske i nogle tilfælde burde gøre det, det er en anden sag. Eller rettere

sagt, det er netop en kritik af sådanne forhold et bud på en omsorgsetik kan være med til at legitimere og gøre lettere at komme frem med. På denne måde er professionen selv med til, at omdømmet bliver forbedret og kvaliteten af omsorgsindsatsen højnes.

Omsorgsløftets etik skal med andre ord være troværdigt indadtil som udadtil. Udadtil gerne afspejlet i et godt omdømme. Indadtil ved at være en opgave som den enkelte pædagog med stolthed giver sig i kast med og støttes i fra professionens side. Det kræver dog, at stoltheden ikke forfalder til hovmod og selvtilstrækkelighed.³² Gør den det, så bliver professionsetikken et dumstolt middel til at afgrænse og lukke professionen for kritik med henvisning til kollegialitet, loyalitet og ukritisk tiltro til egen ufejlbarlighed. Mens der er noget elementært afskyvækkende ved hovmodighed, så er der noget lige så elementært glædeligt ved faglig stolthed.

Faglig stolthed er ikke alene en nødvendig betingelse for professionel selvudvikling og perfektion. Pointen er, at omsorgsløftet kan formuleres som en professions stolte bestræbelse på at blive bedre til at leve op til de formulerede værdier. Og det bliver let til udelt glæde for omgivelser: Det vigtigste ved en professionsetik er, at den ikke alene forsvarer, men imponerer i forhold til det samfundsmæssige ansvar, professionen løfter ved at tage opgaven på sig. På denne vis skal pædagogernes omsorgsløfte ikke alene være et løft af sig selv som profession, men et løfte, som rækker ud over professionen selv og aftvinger respekt og skaber glæde. En professionsetik skal bidrage til at øge de enkelte professionspersoners begrundelsesberedskab og -kapacitet. Og mit bud er, at kammeratskabets etik giver de bedste begrundelser for pædagogers omsorgspraksis. Bedst, fordi de illustrerer viljen til at balancere mellem for meget og for lidt menneskekærlighed.

LITTERATUR

Arendt, Hannah (1998 [1971]): Tænkning og moralske overvejelser, i Om vold, tænkning og moral. To essays. Det lille FORLAG, 1998.

Banks, Sarah (2007): Principbaseret etik. I: Mach-Zagal, Ruth og Kirsten Nør (red.): *Ethiske dilemmaer i pædagogisk arbejde*. København: Hans Reitzels Forlag, s. 26-81.

Bojesen, Lars Bo (1995): VENSKAB OG ENSOMHED. Om to dyder, der forudsætter hinanden. Gyldendal 1995.

Christoffersen, Svein Aage (2005): Profesioner og profesjonsetikk – hva er det? I: Christoffersen, Svein Aage (red.): *Om etiske perspektiver i arbeidet med mennesker*. Oslo: Universitetsforlaget, s. 17-39.

Christoffersen, Svein Aage (2005): Profesionsetikk som dømmekraft. I: Christoffersen, Svein Aage (red.): *Om etiske perspektiver i arbeidet med mennesker*. Oslo: Universitetsforlaget, s. 63-84.

Eriksen, Trond Berg (2000): *Helse i hver dråpe. Innspill om etik, kunnskap og omsorg*. Oslo: Universitetsforlaget.

Heidegger, Martin (2007): *Væren og tid*. Århus: Klim.

Jacobsen, Anette Faye (2007): Menneskerettigheder og professionsetik. I: Mach-Zagal, Ruth og Kirsten Nør (red.): *Ethiske dilemmaer i pædagogisk arbejde*. København: Hans Reitzels Forlag, s. 82-108.

Hammershøj, Lars Geer (2006): Det lille selvdannende menneske. Dansk Pædagogisk Tidsskrift, 3 "6" September (nr. 3 "6" September) .

Holm, Claus (2003): Fredfyldt ensomhed. I: Hammershøj, Lars Geer, Henrik Dahl Jensen og Christian Stenbak Larsen: *Mellemværender. Festskrift til Lars-Henrik Schmidt*. København: Danmarks Pædagogiske Universitets Forlag, s. 215-222.

Kundera, Milan (1990): *Udødeligheden*. København: Gyldendal.

Kant, Immanuel (1999): *Grundlæggelse af sædernes metafysik*. 2. udg. København: Hans Reitzels Forlag.

Milner, A.A. (1998): Peter Plys. *Peter Plys og hans venner*. København: Gyldendal.

Nortvedt, Per (2001): Profesjonell omsorg – dyd eller ferdighet? I: Ruyter, Knut W. og Arne Johan Vetlesen (red.): *Omsorgens tvetydighet*. Trondheim: Gyldendal Akademisk, s. 41-65.

Nørretranders, Tor (2002): *Det generøse menneske*. København: People's Press.

Ruyter, Knut W. (2001): Omsorg i praksis – ideer og problemer i fortid og nutid. I: Ruyter, Knut W. og Arne Johan Vetlesen (red.): *Omsorgens tvetydighet*. Trondheim: Gyldendal Akademisk, s. 66-89.

Schmidt, Lars-Henrik (1999a): *Diagnosis I. Filosoferende eksperimenter*. København: Danmarks Pædagogiske Institut.

Schmidt, Lars-Henrik (1999b): *Diagnosis II. Socialanalytiske fatninger*. København: Danmarks Pædagogiske Institut.

Schmidt, Lars-Henrik (1999c): *Diagnosis III. Pædagogiske forhold*. København: Danmarks Pædagogiske Institut.

Schmidt, Lars-Henrik (2000): *Det sociale selv – invitation til socialanalytik*. 2. udg. Danmarks Pædagogiske Institut.

Schmidt, Lars-Henrik (2001): Pædagogikkens egenart: Kunsten at opdrage. I: *Introduktion til pædagogik*. Finn Held og Flemming Olsen (red.): København: Frydenlund, s. 21-42.

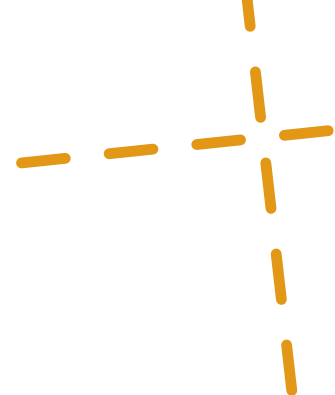
Schmidt, Lars-Henrik (2002): Livsduelighed. I: John Rydahl og Mette Krogh (red.): *Kristendomskundskab/livsoplysning*. København: Gyldendal Uddannelse, s. 13-62.

Schmidt, Lars-Henrik (2005): *Om respekten*. København: Danmarks Pædagogiske Universitets Forlag.

Schmidt, Lars-Henrik (2008): Menneskeforagten, upubliceret manus.

Solbakk, Jan Helge (1995): *Medisinen som møtested og markedsplads*. Oslo: Forlaget Forum.

Wyller, Trygve (2005): Dydssetikk, medborgerskap og sosial praksis, I Christoffersen, Svein Aage (red.): *Om etiske perspektiver i arbeidet med mennesker*. Oslo: Universitetsforlaget, s. 17-39.

Vetlesen, Arne Johan (2001): Dydenes gjenkomst og omsorgens grunnlag. I: Ruyter, Knut W. og Arne Johan Vetlesen (red.): *Omsorgens tvetydighet*. Trondheim: Gyldendal Akademisk, s. 282-322.

Vetlesen, Arne Johan (2001): Omsorg – mellom avhengighet og autonomi. I: Ruyter, Knut W. og Arne Johan Vetlesen (red.): *Omsorgens tvetydighet*. Trondheim: Gyldendal Akademisk, s. 27-40.

Ruyter, Knut W. (2005): Dyder er ikke tillegsgoder – en utfordring for profesjonsutdanningene. I: Christoffersen, Svein Aage (red.): *Om etiske perspektiver i arbeidet med mennesker*. Oslo: Universitetsforlaget, s. 105-138.

¹ Schmidt 2001, side 32 og Schmidt 2005 side 174-176.

² Schmidt 2005, side 243

³ Schmidt 2001, side 32 og Schmidt 2005 side 174-176.

⁴ Distinktionen er overtaget fra Schmidt 2000, side 215. Han påpeger, at distinktionen er analytisk ikke historisk.

⁵ Se for eksempel Banks 2007, side 27.

⁶ Schmidt 2000a, side 213.

⁷ Schmidt 1999c, side 293.

⁸ Schmidt 1999a, side 202

⁹ Schmidt 2000, side 224

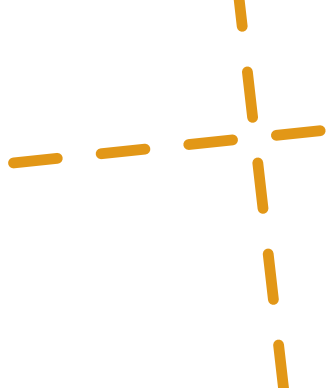
¹⁰ Schmidt 2000, side 229

¹¹ Lars-Henrik Schmidt kalder i bogen *Diagnosis I* (Schmidt 1999a) rejsen for stadier på etikkenes vej. Han benævner stadiene dydsetik, pligtmoral, retsmoral og begrænsningsetik. Begrundelsen for at omdøbe to af stadiene i figur 1 til venskabets – og kammeratskabets etik er motiveret af den indsigt i kammeratskabets og venskabets karakter, som Lars-Henrik Schmidt beskriver i kapitel XI: *Solidaritet gennem mangel* i hans bog *Om respekten* fra 2005.

¹² Schmidt 2005, side 240

¹³ Nortvedt 2001

¹⁴ Ruyter 2001 side 105-106.

-
- ¹⁵ Schmidt 2005, side 167.
- ¹⁶ Se Bojesen 1995, side 102 og Holm 2003.
- ¹⁷ Kant (1999 [1785], side 78).
- ¹⁸ Kant (1999 [1785], side 88).
- ¹⁹ Wylller 2005, side 47
- ²⁰ Christoffersen 2005, side 70.
- ²¹ Schmidt 2005, side 258.
- ²² Der er sammenfald mellem de etiske positioner: Venskabets etik, retfærdighedens etik, retsmoralen og kammeratskabets etik og de klassiske pædagogiske strategier: Den frigjorte – den autoritære, den frigørende og den libertinære pædagogik. Se Schmidt 1999, side 18-19.
- ²³ Schmidt 2005, side 248.
- ²⁴ Schmidt 2005, side 256.
- ²⁵ Kundera 1990 side 231.
- ²⁶ Nørretranders 2002, side 129-130.
- ²⁷ Schmidt 2005, side 75
- ²⁸ Arendt [1971] 1998, side 90
- ²⁹ Schmidt 1999a, side 181.
- ³⁰ Schmidt 1999a, side 183
- ³¹ Heidegger 2007 side 300-336
- ³² Eriksen 2000, side 157-158

Siden 2004 har BUPL arbejdet målrettet med at skabe større indsigt i pædagogers viden og hverdagsliv, for derved at synliggøre, hvad pædagoger kan, ved og gør. Et væsentligt aspekt ved det pædagogiske arbejde er, at pædagoger står med et særligt ansvar som berører andre mennesker og deres livssituation og de etiske overvejselser spiller derfor en vigtig rolle. Etik i pædagogisk arbejde handler om at sætte fokus på de normer og værdier som ligger til grund for pædagogers adfærd, valg og handlinger og ikke mindst konsekvenserne af disse.

I 2006 besluttede BUPL at føre en debat med sine medlemmer om etik i pædagogiske arbejde. Det centrale spørgsmål, der rejses for debatten er, om BUPL skal udarbejde en etik for pædagogprofessionen. BUPL har i denne forbindelse udgivet pjecen *Debatoplæg om etik*.

Som et indlæg i debatten udgiver BUPL i denne pjece artiklen *High on Love – professionsetik for en menneskekærlig profession* skrevet af Claus Holm, prodekan for formidling ved Danmarks Pædagogiske Universitetsskole, Aarhus Universitet.

B U P L

Maj 2008

2. oplag

BUPL – Forbundet for pædagoger og klubfolk
Blegdamsvej 124, 2100 København Ø
www.bupl.dk

Redaktion og layout: BUPL's kommunikationsafdeling
Tryk: Stenby Tryk

Flere eksemplarer fås ved henvendelse til: BUPL's forsendelse, tf. 3546 5106 (kl 10-15)